IMPONDERÁBILIÁK

A harmincas évek fojtó kilátástalansága és a háború borzalmai után a fogyasztói jólétbe frissen belekóstoló nyugati világ mámoros büszkeséggel koptatta közhellyé a tudományos-műszaki forradalom eufórikus jelmondatait:

– a világon valaha élt tudósok 90 százaléka kortársunk!

– a tudomány véget vet a nélkülözésnek és nyomornak, a tudomány nem ismer lehetetlent!

A tudomány és tudományos technika iránt megnyilvánuló szinte korlátlan bizalom korszaka (melyet „csupán” az atombombától való félelem árnyékolt be) pontosan egybeesett a 3–4–5 gyermekes családmodell széles körű elterjedésével, az iparilag fejlett nyugati országok évi 1–1,5 néhol 2 százalékos gyarapodási ütemével.

Valamikor, a hatvanas évek közepe táján azonban szemmel látható törés következett be az addig szilárdnak tetsző népesedési irányzatban. Azt átlagos gyermekszám ismét csökkenni kezdett, a gyarapodás üteme lelassult, majd sok helyütt teljesen megállt. A legutóbbi 2–3 esztendőben több ország népessége fogyásnak indult, a nyugdíjas korúak számaránya ezekben az országokban elérte vagy már meg is haladta az összlakosság ötödrészét; több helyütt a 60 (65) esztendőn felüliek száma megközelíti a 15 éven aluliakét.

TÖMEGHANGULAT

Mi történt voltaképpen? Hogyan jutott el a nyugati világ a fogyasztói jólét önfeledt mámorából a gerontokratikus társadalom fenyegető árnyékáig?

Az elmúlt évek, évtizedek tapasztalatai a szakembereket egyre inkább annak felismerésére kényszerítették, hogy a születések számának növekedését vagy csökkenését előidéző társadalmi-gazdasági tényezők korántsem hatnak olyan egyértelműen és egyenes vonalúan, ahogy azt régebben feltételezték. Ellenkezőleg, igen bonyolult képlet szerint fejtik ki hatásukat, ha ilyen képlet egyáltalán felállítható. Ugyanazok a tényezők eltérő időszakokban vagy különböző társadalmi rétegek magatartását más-más módon befolyásolják. A történészeknek és szociológusoknak, a demográfusoknak és statisztikusoknak nem sikerült még egyelőre ezeket a tényeket sem maradéktalanul felszínre hozniuk, sem kielégítő módon osztályozniuk.

Angliában 1867 és 1900 között – főként a gyarmati extraprofitnak köszönhetően – a nemzeti jövedelem évi 173 millió font sterlingről 466 millióra emelkedett. Ha nem is éppen ilyen mértékben, de jelentősen nőttek a reálbérek is. A születések száma ugyanebben az időszakban 37 ezrelékről 27 ezrelékre apadt.[1] A viszonylagos jólétet teremtő ipari fejlődés és a mérséklődő termékenység között általában mindenütt összefüggést lehet kimutatni. De hasonló összefüggés a romló gazdasági viszonyok és a termékenységcsökkenés között is kimutatható! A harmincas évek nagy gazdasági válságának nyomorúságos éveiben a születésszám szinte kivétel nélkül az egész világon apadni kezdett. Ez a két példa is elég volna annak bizonyítására, hogy *egyedül* gazdasági tényezőkkel semmiképpen sem lehet egy népesség régebbi hagyományokon nyugvó vagy frissen kialakult szokásokat tükröző demográfiai magatartását megmagyarázni.

Nézzük mármost a második világháború után történteket. A negyvenes évek végén, az ötvenes években a nyugati államokban – mint

ismeretes – újból emelkedni kezdett az életszínvonal. A válságos harmincas évek depresszziós tömeghangulatát új – részben mesterségesen táplált, de tagadhatatlanul valós gazdasági alapokra épülő – derűlátási hullám váltotta fel. Jóllehet ez az optimizmus sok tekintetben hasonlított az első világháború győztes országaiban a húszas években eluralkodott diadalmámorhoz, mely talán csak a korán berobbant gazdasági válság miatt maradt jelentősebb népesedési következmények nélkül, ez egyszer az életszínvonal és a tömegfogyasztás jelentős emelkedésével párosuló tömegbizakodás; nyomban a családok megnövekedett, nagyságában – az ún. baby boomban (gyermekbőség) – is kifejezésre jutott.

De mi okozta az 1964–65 utáni fordulatot? Semmi esetre sem az életszínvonalban bekövetkező változás, mert egészen az 1974. évi olaj- és élelmezési válság kirobbanásáig a részint mesterségesen megteremtett és felduzzasztott szükségleteket a fogyasztói társadalom még szinte maradéktalanul ki tudta elégíteni, és eddig az időpontig sem számottevő munkanélküliségről, sem különösebb politikai bizonytalanságról nem lehetett beszélni. Bízvást állíthatjuk, hogy a *tömeghangulat* fordult meg ismét: a csábító kirakatok és a szirupos filmek, az egyre nagyobb gépkocsik és a választások alkalmával elhangzó ígéretek, a divat- és reklámhadjáratok kezdték elveszíteni addigi vonzerejüket, az egész fogyasztói társadalomban egy soha azelőtt nem ismert – nem kimondottan gazdasági, hanem inkább *csömör jellegű* – válság bontakozott ki, amely kisvártatva éreztetni kezdte kedvezőtlen hatását a gyarapodásra.

Nincs itt hely arra, s ennek az írásnak a tárgyához sem tartozik e válság részletesebb elemzése. Inkább csak emlékeztetőül, mégis jelezni szeretném fontosabb állomásait:

– az amerikai, majd az európai egyetemek lázongó diáksága megkérdőjelezi az öncélú fogyasztás értelmét, és elveti az ún. jóléti társadalom számos értékét; a fogyasztói társadalom szembekerül önmaga jövőjével: a holnap értelmiségével;

– a környezetkárosodás, az élő természet elszennyeződésének s pusztulásának veszélye már nem csupán a szakembereket, hanem a közvélemény széles rétegeit is foglalkoztatni kezdi; a szép és egészséges környezetet az élet *minőségi tényezői* közé kezdik sorolni;

– az amerikai néger polgárjogi mozgalom, majd több európai nemzeti, kisebbség (írek, baszkok, korzikaiak, katalánok, bretonok stb.) felszabadító harca nyers erőszakba torkoll;

– a hatvanas évek hippi-jelensége (s az ennek szemétdombjain napjainkban kivirágzó punk) a társadalomtagadás és kábítószerfogyasztás zsákutcájába kergeti az útjukat vesztett fiatalok millióit;

– a harmadik világban végbemenő népesedési robbanás és a gyarmati sorból frissen felszabadult népek kilátástalan nyomorúsága feloldhatatlannak látszó ellentmondásba kerül a szüntelen gazdasági-ipari fejlődésbe vetett hittel; a műszaki-tudományos forradalom látványos sikerei helyett egyre gyakrabban a növekedés korlátairól, a nyersanyagok, energiahordozók közeli kimerülésének veszélyéről esik szó;

– megrendül a tudományba vetett korlátlan bizalom; az *ellenkultúra* nagyszámú fiatalt – aki képtelennek érzi magát a modern élet rohamütemének, stresszhatásainak, zajártalmainak elviselésére – eltérít az élet valóságos kihívásaitól; ismét gomba módra szaporodnak az istenes és ördöngös szekták, százezrek figyelme fordul a *megváltást* hirdető misztikus keleti tanok felé, milliók érdeklődését köti le, az ufológiától a dänikenizmusig, a neo-obskurantiz-

mus és neo-okkultizmus megszámlálhatatlan válfaja.

– többnyire szélsőbaloldali, olykor szélsőjobboldali mezben (a kettő között egyre inkább elmosódnak a korlátok) sorompóba lép a modern technikát a maga céljai szolgálatába állító nemzetközi terrorizmus; igazi célkitűzéseit és a mögötte álló mozgató erőket mind a mai napig, sűrű homály fedi. A nyugati polgárság biztonságérzetét – az élet eme *egyes számú* minőségi tényezőjét – a sűrűn ismétlődő merényletek kikezdik. A terrorizmus máris többet ért el valamennyi sikeres akciójának summájánál: ostromhangulatot, az állandó veszélyeztetettség érzését ültette el a nyugati polgárság tömegeiben, végleg megrendítve ezeknek önnön rendfenntartó szerveikbe vetett – már azelőtt is ingatag – bizalmát.

Mindez együttvéve bőségesen elég volt ahhoz, hogy véget vessen a háború utáni két évtized bizakodó tömeghangulatának, és a közcsalódást mi sem fejezhette volna ki érzékletesebben, mint a termékenység tudatos korlátozása.

TÜKRÖZŐDÉS

De mi történt ugyanezekben az években a közép- és délkelet-európai szocialista országokban? Hiszen a hozzánk közelebb eső tájakra az előbbiekben vázlatosan felsorolt jelenségeknek legfeljebb a távoli visszhangja érkezett csak el, magát a tárgyi társadalmi-gazdasági helyzetet azonban semmi esetre sem lehet a nyugati helyzethez hasonlítani.

Az életkörülmények a hatvanas évektől kezdve valamennyi szocialista országban jóval gyorsabban és folyamatosabban javultak, mint azelőtt; ez azonban itt – a nyugattal ellentétben – nem a születésszám önkéntes, derűlátás sugallta növelésének irányában hatott; még

csak az eszményinek tartott vagy tervezett gyermekszám mutatói sem növekedtek. Ellenkezőleg: sok családban a lázas gyűjtés lakásra gépkocsira, külföldi utazásra egykézést vont maga-után, vagy egyszerűen feledtetni látszott a család és a közösség holnapjának biztosítását, a gyermeket.

Vajon az a jelenség ismétlődött volna meg amelynek a múlt század végétől Közép-Európában egyszer már szemtanúi lehettünk, és amelyről röviden már az előző fejezetben is szóltam? Egyes ipari szempontból a kelethez képest viszonylag fejlettebb, a nyugathoz képest viszont elmaradottabb közép-európai országokban vagy országrészekben (az egykori Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Galíciában, Magyarországon, Horvátországban stb.) ugyanis lényegében elmaradt a múlt század ipari forradalmára és a vele szorosan összefüggő népesedési, átmenetre jellemző demográfiai árhullám. Amikor a nyolcvanas, kilencvenes évek ipari fejlődése és az ezzel járó fokozottabb egészségvédelem végre például Magyarországon is lehetővé tette a halandóság csökkenését, itt ez, a nyugattal ellentétben, nem vezetett robbanásszerű gyarapodáshoz, mert nyomban a termékenység spontán csökkenését is maga után vonta. Fokozottan áll ez Erdélyre nézve, ahol a népesedési átmenet egyes szakaszai nem is különböztethetők meg egymástól olyan formában, mint nyugatabbra. Ugyanebben az időben, Kelet-Európában a patriarkális időkre emlékeztető 40–45 ezrelékes vagy annál is magasabb születési arányszámokat regisztráltak, de a halandóság némileg már itt is mérséklődött. Ennek folytán például Oroszország népei a legtöbb európai népet meghaladó ütemben gyarapodtak.

Minthogy a körülmények és adottságok, nem alkalmasak az összehasonlításra, az események

menetéből lényegében csupán azt az egy általános érvényű következtetést vonhatjuk le, hogy a különböző országokban, miután már a népesedési átmenet is igen nagy eltérésekkel ment végbe, az átmeneti kor lezárulása után a termékenység egymástól jelentős mértékben eltérő szinteken állapodhat meg. „E szintet – írja Huszár István – nem határozzák meg egyértelműen a gazdasági adottságok; magassága egy sor más társadalmi tényezőtől is függ, például erkölcsi normáktól, szokásoktól, jogszabályoktól, az ideális gyermekszámra vonatkozó társadalmi, elképzelésektől és magatartásoktól stb. Történeti demográfiai kutatások is azt mutatják, hogy igen alacsony termékenységi szint állandósulhat egyes népcsoportokban akkor is, amikor ezt gazdasági adottságok nem, vagy már nem indokolják.”[2]

Dr. Szabady Egonnak egyik nemrég megjelent tanulmányát idézve, ehhez még hozzá tehetnők azt is, hogy „… a népesség demográfiai szokásait, csak úgy, mint minden lényeges hagyományt, mélyen gyökerező csoportmagatartást, csak akkor lehet lényegesen és tartósan megváltoztatni, ha az egész életformát átalakítják, beleértve a szociális ellátottságot, a családok előtt lebegő célokat, a cselekedetek és magatartások érzelmi hátterét.”[3] Jóllehet minden ilyen átalakításnak előfeltétele a gazdasági életben végbemenő jelentős haladás, a tapasztálat szerint egymagukban még a legjelentősebb gazdasági eredmények sem elegendők a mélyen gyökerező hagyományoknak s a cselekedeteket irányító érzelmi rugóknak – legalábbis egy-két nemzedéken belüli – megváltoztatására.

AZ EASTERLIN-ELMÉLET

Az előbbiekben elmondott okokból aligha fogadható el az az újabb, R. Easterlin, a philadelphiai Pennsylvania egyetem tanárának nevéhez fűződő elmélet, mely tisztán gazdasági okokkal igyekszik a termékenységnek a második világháború utáni időszakos növekedését vagy csökkenését megmagyarázni.[4]

Easterlin *Minél kevesebben vannak, annál jobban gyarapodnak* elmélete szerint a világra hozott gyermekek számát – akárcsak az áruba bocsátott termékek napi árát – a kereslet és a kínálat törvényei határozzák, meg. Valahányszor a fiatalok és egyben legtermékenyebb korúak népes évjáratai jelennek meg a munkaerőpiacon, ezek elhelyezkedési és előmeneteli esélyei korlátozottabbak; a férfiak ezért halogatják a nősülést, a szülők későbbre tervezik gyermekeiket és csökkentik a családnagyságot. A gyermekek nemzedékének felnövekedésével megváltozik a helyzet. Ez alkalommal a munkaerőpiacon kisebb létszámú, fiatal évjáratok jelennek meg, s így mind az elhelyezkedésnek, mind az előmenetelnek megnövekszenek az esélyei. Ez a nemzedék már ismét korábban nősül, több gyermekre vágyik, és a házaspárok korábbi időpontra tervezik utódaikat.

Easterlin igen egyszerű arányszámot használ elméletéhez: a 15–34 éves férfiak számának a 35–64 évesekéhez való viszonyulását. Ha az idősebb korcsoport súlyaránya csökken, a fiatalabb korcsoport jobb helyzetbe kerül és viszont. Minthogy az amerikai népesedési szakember elméleti számításait az elmúlt 35 esztendőben az Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában és néhány európai államban tapasztalt termékenységhullámzás nagy vonalakban igazolta (a 12. ábrán a Franciaországra alkalmazott grafikont láthatjuk), újabban több

európai szakember is kiállt az Easterlin-elmélet mellett, amelynek értelmében a nyugati világban 1980-tól ismét növekednie kellene a születésszámnak, és az új irányzat legalább 1995-ig eltarthatna.

Amit azonban az Easterlin-elmélet egyáltalán nem vesz figyelembe, az a tőkésállamok gyakran változó – ciklikus – gazdasági konjunktúrája: a gyorsabb ütemű gazdasági növekedés mindig nagyobb számú munkaerőt igényel, és az előmenetel esélyeit is növeli, ellenben a gazdasági pangás vagy visszaesés megfoszthatja a fiatalokat attól az előnytől, amelyet pusztán „kedvező" számbeli helyzetük biztosít.

A tapasztalat ez idáig egyetlen gépies népesédés-elméletet sem igazolt, és félő, hogy az Easterlin-elmélet is számos elődjéhez hasonló sorsra jut. Ennek ellenére nincs teljesen kizárva, hogy a riasztott közvélemény nyomása a következő másfél évtizedben ismét a születésszám növelése irányában hat majd: mintha ennek a lehetőségnek némi halvány jele máris mutatkoznék: az eszményinek minősített, gyermekszám több nyugati államban, az INED-nek, a francia nemzeti demográfiai intézetnek a felmérése szerint a gazdasági válság ellenére növekedőben van.[5]

Amint az ábrán láthatjuk, az idősebb korcsoport számaránya a fiatalabbhoz viszonyítva 1945–50-ben 1,3 volt, 1955-ig 1,15, 1960-ban 1,28; a mélypontot 1980 jelzi, amikor az arányszám 0,98-ra süllyed. Ezt követően újabb gyors emelkedés következik 1995-ig. Easterlin szerint *ennek megfelelően* a termékenységi mutatók: 1945–47-ben 3,0, 1955 körül 2,65, 1965 körül 2,85, 1978-ban 1,85. Amennyiben a termékenység továbbra is Easterlin megfigyelése szerint alakulna, akkor 1985 körül ismét el kellene érnie a kb. 2,4-et,1995 táján pedig a 2,9-et.

12. ábra. A termékenység, valamint az idősebbek és fiatalabbak korosztályainak hullámzása Franciaországban. (A *Science et Vie* című folyóirat nyomán.)

VALÓS ÉS KÉPZELT OKOK

Hogy sok egyéb között milyen – enyhén szólva is – különös imponderábiliák játszhatnak közre a születésszám váratlan megváltozásában, azt jól szemlélteti egy japán példa: 1965-ben Japánban az egy termékeny korú nőre eső átlagos gyermekszám 2,1 volt, 1966-ban csupán 1,6, 1967-ben és a következő években ismét hozzávetőleg 2,1. A magyarázat *asztrológiai* – a gyermekszám csökkenése a csillagok „hatalmának” tudható be! 1966 ugyanis a „ló és a tűz éve” volt, ősi babonás hit szerint az ebben az évben világra jövő lányok felnőtt korukban – megölik férjüket... Hitt-e ebben az ostoba

babonában sok .japán házaspár? Nem tudhatjuk. Az mindenesetre tény, hogy a japán nők egy része, miután nem tudhatta, leány- vagy fiúgyermeke születik-e, inkább lemondott a gyermekszülésről a „ló és a tűz évében”. Így történt, hogy Japánban 1966-ban közel egy negyeddel kevesebb gyermeket hoztak világra, mint más esztendőkben.[6]

Az önkéntes termékenységkorlátozás múltbeli és jelenlegi tapasztalataiból A. J. Coale, az amerikai Princeton egyetem ismert demográfusa három általános érvényű szabályt szűrt le. Szerinte a szándékos termékenységkorlátozás akkor eredményes – vagy más szempontból: olyankor kivédhetetlen –, ha:

1. a fogamzásgátlás az illető közösségben, *elfogadott* közerkölcs rangjára emelkedik;
2. a szülőkben az a meggyőződés kerekedik felül, hogy a kisebb gyermekszám mind *nekik,* mind *gyermekeiknek* előnyt jelent; és végül, ha
3. a párok ismernek olyan célravezető védekezesi módokat vagy hozzájutnak olyan fogamzásgátló anyagokhoz, eszközökhöz, amelyeket a maguk számára elfogadhatónak találnak és alkalmazni, tudnak.[7]

Az első föltétel mögött – talán felesleges is mondani – a motivációk megszámlálhatatlan sokasága állhat. Kisebb közösségekben gyakran a földtulajdon, a kereskedés útján szerzett vagyon vagy az apáról fiúra szálló mesterség egy kézben maradására irányuló vágy a fő ok; máskor a termékenységkorlátozó erkölcs válasz a szakmai vagy területi mozgékonyság biztosításának igényére vagy az asszonyi munka iránt megnyilvánuló keresletre. Az is előfordulhat, hogy egy kisebb-nagyobb területi egység népessége vagy az azonos etnikumhoz tartozók csoportjai valamilyen oknál fogva elvesztik bizalmukat saját jövőjükben; a máshonnan nagyobb számban beköltözők betelepülésének egyszerű ténye vagy termékenységi magatar-

tása is hathat az őslakosságra, és természetesen a viszonthatás sincs kizárva. Nagyobb közösségek esetében előnytelen (vagy előnytelennek hitt) strukturális változások idején, nem ritkán vesztes háborúk után, idegen hadseregek megszállása alatt vagy nagyobb elvándorlási hullám hatására – és természetesen még sok egyéb okból is – alakulhat ki lényegében többnyire politikai színezetű alacsony termékenység.

Ami a második feltételt illeti, ez érthetővé teszi, hogy a patriarkális-paraszti társadalmakban miért nem merülhetett fel még a legmostohább körülmények között sem ilyen kérdés: ezekben a társadalmakban a nagyobb gyermekszám hosszabb távon mindig előnyt jelentett, és ez az előny általában erősebbnek bizonyult a rövidebb távú hátrányoknál.

A harmadik feltétellel kapcsolatban a szakemberek megjegyzik, hogy amennyiben a pároknak elegendő *valóságos vagy vélt okuk* van gyermekeik számának csökkentésére, korántsem feltétlenül szükséges az, hogy teljesen megbízható és minden szempontból kényelmes fogamzásgátló eszközök álljanak rendelkezésükre, vagy hogy ismerjék a korszerű fogamzásgátló technika minden csínját-bínját. Amikor a termékenység Európában csökkenni kezdett, a fogamzásgátlás egyetlen módszere a bábaasszonyok ősrégi tudománya volt, és a gyermekeik számát korlátozó párok sem állami vagy egyházi, sem a szélesebb értelemben vett társadalmi közösség morális támogatásában nem részesültek. A családtervező „erkölcs” ennek ellenére sok helyütt gyökeret vert, és minthogy rövid- és középtávon jobbára gazdasági előnyt jelentett, hagyománnyá vált.

Hogy a termékenységüket korlátozó párok mennyire tömeghangulat hatására cselekszenek és magatartásuk egyéni motivációja mennyire eltérhet a valós okoktól, azt jól példázza egy felmérés, melyet a francia Nemzeti Demográ-

fiai Intézet lélektani-szociológiai osztálya végzett nemrég, arra a kérdésre keresve választ, mi okozza nyugaton a születések számának rohamos csökkenését. A megkérdezettek többségétől az alábbi válaszokat kapták:

A termékenység csökken 1. a családvédelmi törvénykezés hiánya miatt; 2. a romló gazdasági helyzet miatt; 3. a modern fogamzásgátló eszközök megjelenése és elterjedése miatt. Ez utóbbit a megkérdezettek 72 százaléka a leglényegesebb születéskorlátozó *ok*nak minősítette.[8]

A válaszok korántsem minden szempontból kielégítő voltát könnyű bizonyítani:

1. Több szocialista országban, ahol kezdettől fogva létezett és az utóbbi két évtizedben jelentősen fejlődött a családvédelmi törvénykezés, szintén az egyszerű utánpótlási szint alá csökkent a termékenység; ez történt a nyugati- és észak-európai tőkés országokban is, ahol ugyancsak meghonosult a társadalmi családvédelem.

2. A romló gazdasági helyzet valóban hozzájárult a születésszám csökkenéséhez, de a folyamat – mint az előbbiekben is igyekeztem rámutatni – már egy jó évtizeddel a gazdasági helyzet romlása előtt megindult; az elmúlt 5 esztendőben valamennyi tőkésország közül az NSZK-ban romlott legkisebb mértékben a gazdasági helyzet, mégis ebben az országban ugyanolyan gyorsan csökken az egy nőre eső gyermekszám, mint a súlyos gazdasági nehézségekkel küzdő Angliában, és sokkal gyorsabban, mint az állandósulni látszó gazdasági-politikai válsággal szembenéző Olaszországban, vagy a politikailag stabilabb, de gazdaságilag hanyatló Franciaországban.

3. Ami a modern, fogamzásgátló eszközöket illeti, ezek kétségtelenül hatékonyabbak az ősi módszereknél, és növelik mind a születésszabályozás lehetőségét, mind esélyeit. Semmi

esetre sem tekinthetők azonban a termékenységcsökkenés *okának* – amint azt másokkal együtt a Lille-ben nemrég megtartott családdemográfiai kollokviumon Chantal Blayo francia népesedéskutató is hangsúlyozta.[9] Ma már világszerte egyre többen elismerik, hogy minden párnak, minden nőnek elidegeníthetetlen joga gyermekei számának és eljövetelük idejének meghatározása. Ebben a körszerű fogamzásgátló eszközök hasznos segítséget nyújthatnak, növelhetik a döntés szabadságát, elkerülhetővé tehetik a nem kívánt terhességet, megelőzhetik az egészségre sok esetben káros – és sokfelé tiltott – művi terhességmegszakítást, megóvhatják a párokat a „klasszikus" módszerekkel együtt járó számos kellemetlenségtől, rossz utóhatástól, bizonytalanságtól.*

Magát a motivációt azonban semmiféle eszköz nem helyettesítheti. A tapasztalat egyértelműen azt bizonyítja, hogy a motivációnak (függetlenül attól, hamis-e vagy sem) elsődleges, a technikai eszközöknek csak alárendelt szerepük van.

HOSSZABB TÁVÚ NÉPESEDÉSI PROBLÉMÁK

Az előbbi fejezetben, utaltam arra, hogy a látszat sok helyütt ideig-óráig elleplezheti a tényleges demográfiai magatartásban bekövetkezett – akár igen radikális – változásokat is. Érdekes helyzet alakult ki ezzel kapcsolatban a legutóbbi években a Szovjetunióban.

Az 1979-ben közzétett előzetes népszámlálási adatok szerint a Szovjetunió népei az elmúlt év-

* Sajnos, az utóbbi időben a családtervezés kérdése ismét politikai agitáció tárgyává vált; Simone Veilt, a zsidó származású francia egészségügyi miniszternőt, az Európa-parlament elnökét fasiszta csőcselék nemrég „a francia nép gyilkosának" kiáltotta ki a családtervezés támogatása miatt

tizedben is jelentősen gyarapodtak, elérve a 262 milliós lélekszámot. Mégis, a gyarapodás korántsem egyértelmű és problémamentes. 1913-ban, az egykori orosz birodalomban 1000 lélekre 45,5 élveszületés esett; ennél magasabb születésszámot sehol sem regisztráltak ebben az időben sem Európában, sem Ázsiában. Bár a halandóság is viszonylag magas volt, a természetes szaporodás elérte az évi 1,64 százalékot. Még a Szovjetunió elleni hitlerista támadást megelőző utolsó békeévben, 1940-ben is 1000 főre 31,2 élveszületés jutott, a gyarapodási mutató 1,32 százalékos volt. 1973-ban 17,8 ezrelékes születésszámmal 8,2 ezrelékes halálozás állt szemben, ami 0,96 százalékos gyarapodásnak felel meg. A következő 2 évben némileg emelkedett a születésszám (18,2-re, majd 18,4-re), a gyarapodási többlet azonban 0,89 ezrelékre mérséklődött.[10] A magyarázat a korösszetételben keresendő.

1970 januárja és 1979 januárja között a Szovjetunió népeinek lélekszáma 9 százalékkal emelkedett. Ezen belül azonban a három szláv nyelvet beszélő köztársaság csak 6 százalékkal (a balti-tengeri köztársaságok még kevesebbel), Türkménia ellenben 28 százalékkal, Üzbegisztán 30-cal, a Tadzsik SZSZK pedig 31 százalékkal növelte népességét. Üzbegisztán 13 millió lakosával nagyságrendben Oroszország és Ukrajna után a harmadik szovjet köztársaság lett.

Milyen demográfiai következményekkel járhat a születésszám egyenlőtlen megoszlása a különböző szovjet köztársaságok között? Erre a kérdésre a Jerevanban, 1975 végén összeült családdemográfiai tanácskozás keresett választ.[11] Amint a tanácskozás munkálataiból kiderült, a legalacsonyabb születésszámokat az alábbi 5 köztársaságban regisztrálták:

Köztársaság	Születésszám 1000 főre	100 családra jutó gyermekszám
Lett Szovjet Szocialista Köztársaság	13,9	141
Ukrán SZSZK	14,9	163
Észt SZSZK	15,0	159
Orosz SZSZK	15,1	174
Belorusz SZSZK	15,7	187

Az európai viszonyok között rendkívül alacsonynak számító – átlagban 8 ezrelékes (az említett köztársaságokban azonban magasabb) – halálozási arányszámnak köszönhetően egyelőre még a legalacsonyabb születésszámot felmutató köztársaságban is növekszik a népesség. Távlatilag azonban a fokozatos elöregedés, valamennyi velejárójával itt is előrevetíti árnyékát. 1990-től például – az előrejelzések szerint – a máris érezhető munkaerőhiány erősen fokozódni fog.

A Szovjetunió ázsiai köztársaságaiban jóval magasabb mind a születési arányszám, mind az átlagos családnagyság. A legmagasabb mutatókat 4 közép-ázsiai tagállamban érték el:

Köztársaság	Születésszám 1000 főre	100 családra jutó gyermekszám
Kirgiz SZSZK	30,6	271
Üzbég SZSZK	33,7	306
Türkmén SZSZK	34,3	268
Tadzsik SZSZK	35,6	269

Érdekes megfigyelni, hogy az igen magas születésszám ellenére a közép-ázsiai köztársaságokban is jelentősen mérséklődik már az egy családra eső átlagos gyermekszám. 1964-ben Hollandiában – miként az előbbiekben említettem – még 320, Franciaországban és Angliában 290 gyermek esett 100 családra ugyanakkor

Dél-Ázsiában a családonkénti átlagos gyermekszámot csak mostanság sikerült – és még most sem mindenütt – 6–7 gyermekről 5,5-re apasztani. A jelek szerint tehát a most még igen gyorsan gyarapodó ázsiai szovjet szocialista köztársaságok is mélyen benn járnak már a népesedési átmenet második szakaszában, melyet, ismeretesen, a születésszám csökkenése jellemez. Ennek ellenére a különböző szovjet köztársaságok közötti gyarapodási fáziskülönbségek minden bizonnyal további mutációkat hoznak majd létre. Az 1979-es népszámlálás előzetes adatai szerint ma a 17 éven aluliak 25 százaléka ázsiai eredetű, 2000-ben az ázsiai származásúak aránya a 17 éven aluliak között valószínűleg eléri a 40 százalékot. A nem orosz nemzetiségűek számaránya 53 százalék.

A jereváni családdemográfiai tanácskozás természetesen megkísérelte felderíteni az egyes köztársaságokban tapasztalt alacsony termékenység okait. Megállapították, hogy mindenekelőtt a népesség viszonylag nagy társadalmi és földrajzi mobilitása befolyásolja jelentősen – negatív értelemben – a családösszetételt és a gyermekszámot. Ide tartozik a faluból városba áramlás, jelentős tömegek átkerülése egyik társadalmi kategóriából a másikba, egész népcsoportok foglalkozásbeli átrétegződése. A területi mozgékonyság irányát egyébként az állami népesedéspolitika tudatosan befolyásolja. Előnyben részesített földrajzi tájak: a közép- és távolkelet, valamint az északi vidékek.

Egyes kutatóknak sikerült közvetlen – egyenes arányban ható – összefüggést kimutatniuk a jövedelem és a családnagyság között. Ez jelentős változást jelent a múlthoz viszonyítva. Régebben ugyanis – mint általában ismeretes – rendszerint a kisebb keresetűeknek volt több gyermekük. Most ellenben a havi jövedelem és az egy családra eső gyermekszám az alábbiak szerint viszonyul egymáshoz:

Havi jövedelem	Egy családra eső gyermek
151–210 rubel	1,94
451–600 rubel	2,05
601–900 rubel	2,19
900 rubelen felül	2,49

Persze 600 rubelen felüli jövedelme viszonylag kisszámú családnak van.

Nem kétséges – vallották a tanácskozás előadói –, hogy a lakásproblémának is fontos része van a családnagyság meghatározásában. Bár az építkezések üteme állandóan nő, a kielégítetlen kérések száma még mindig meglehetősen nagy. Részint ez is egyik oka annak, hogy a nagyvárosokban bejegyzett átlagos gyermekszám az illető köztársaság szintje alatt marad. Szemben például az Orosz SZSZK átlagos 174-es gyerekszám-mutatójával, Moszkvában 100 családra 169 gyermek, Leningrádban 155 gyermek esik.

Figyelmet szentelt a családdemográfiai tanácskozás a házasságkötések és válások alakulásának is; ez utóbbiak az elmúlt esztendőkben emelkedőben voltak:

Év	Házasságok száma	Válások száma
1959	2,5 millió	242 000
1970	2,4 millió	626 000

Bár korántsem lehet a házasság válságáról beszélni – szögezte le a jerevani családdemográfiai szümpozionról írt beszámolójában V. P. Tomin –, mind a házasságok csökkenő száma, mind a válások magas, 25 százalékot is meghaladó aránya kedvezőtlenül befolyásolja a családonkénti gyermekszám alakulását.

A fenti adatok aligha hagynak kétséget arra nézve, hogy jóllehet 2000 körül a nyers utánpótlási együttható a Szovjetunióban valószínűleg még mindig el fogja érni az 1200 körüli értéket,[12] a fejlett, ipari országok többségében tapasztalható irányzatok már a legközelebbi jövőben érvényre jutnak ebben a soknemzetiségű államban is. Ez alól egy későbbi – de valószínűleg nem nagyon távoli – időpontban aligha vonhatják majd ki magukat azok az ázsiai tagországok sem, amelyek fejlődésük során úgy érkeztek el a szocialista építés korszakába, hogy a tőkés gazdasági rendet egyszerűen átugrották. Addig azonban a különböző etnikumok és köztársaságok demográfiai részarányában valószínűleg éppoly jelentős – vagy talán még nagyobb – eltolódások következnek be, mint a közép- és délkelet-európai szocialista vagy a nyugati országok egymás közötti viszonylatában.